

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ

216. Կոստանդին ծննդեամբ և սննդեամբ կը պատկանի Սոսյաթուին բնիկներուն, և հաւանականապէս ինքն ալ եղած է Պօղոսի հակառակորդներէն մէկը: Անստոյգ կը ֆնան իւր նախընթաց գործերը և կաթողիկոսութիւնը դրաւելուն պարագաները (1429), զորս ենթադրութեամբ միայն կրնանք նշանակել: Թէպէտ իւր կաթողիկոսութիւնը տասը տարի տեւեց, սակայն բնաւ իսկ խօսելուն իւր պիտի չունենայինք, եթէ լատիններուն գումարած Փլորենտիոյ ժողովին մասնակցելու խորհուրդին համաձայնած չըլլար: Կոստանդին բարեկարգիչ Պօղոսի յաջորդելով, և տասը տարի պաշտօն վարելով, և արտաքին յարաբերութիւններ մշակելու ձեռնարկելով, իւր վրայ լաւագոյն տեսութեան կրնայ առաջնորդել, և լաւ ակնկալութիւններ ալ ազդած կ'երևի առաջին անգամ, քանի որ ժամանակակից գրիչ մըն ալ զայն իբր իմաստուն եւ խաղաղասէր կը ներկայացնէ (Փիրղ. 95): Սակայն միւս կողմէն հատուկաոր տեղեկութիւններ իւր ժամանակի կաթողիկոսարանը ոգեսպառ դրութեան հասած կը ցուցնեն, և ինքն ալ Սոսյաթուին գրեթէ վերջին կաթողիկոսը կը նկատուի, որք նշան են թէ աթոռ ոչ մէկ կերպով օգուտ տեսաւ Վահկացիին պաշտօնավարութենէն: Հետեւաբար մեք ալ նշանակական լութեամբ պիտի անցնենք իւր գործունէութեան վրայէն:

217. Կոստանդինի ժամանակին քաղաքական կացութիւններն ալ ևս քանզև վատթարացած վիճակ մը ունեցան: Արեւելեան Ասիոյ կը տիրէին Թաթարներ Շահուհի իշխանութեան ներքեւ, իսկ արեւմտաղոյժը կը զօրանային Օսմանեանք, որոց սուլթանն էր Մուրատ Բ: Միջին Ասիոյ երկիրներուն մէջ, Իսքէնտէր և իւր Քարաքոյունլուները, և Օսման ու իւր Աքքոյունլուները կը շարունակէին իրենց արշաւանքները և իրարու դէմ պատերազմները, և պատերազմի դաշտ եղած գաւառներուն աւերումները: Իզուր Իսքէնտէր ղինքն Շահի Արմէն, Հայոց Թաղաւոր ուզած էր անուանել, քանի որ Հայոց երկրին տիրապետութիւնը նոյնինքն բնաջինջ կոր-

ծանուցումով կը կարծէր ձեռք ձգել, և միւս կողմէն անոնի սովը կը սպառէր պատերազմի մնացորդները (1431): Շահուռ և Օսման երկու կողմերէն իսթէնտէրի վրայ յարձակեցան, և նոյն ինքն Ջահան կամ Ճիհան, իսթէնտէրի եղբայրը, անոր դէմ ելնելով Շահուռի յարեցաւ (1435): Իսթէնտէր յաջողեցաւ Օսմանի յաղթել և սպաննել. և հակառակ անոր որդւոյն և յաջորդին Համզայի ընդդիմութեան, ասպատակեց Սեբաստիոյ և Խարբերդի կողմերը, և բազմաթիւ Հայեր գերելով իրեն հետ արեւելեան գաւառները տարաւ, ուր կը տիրէր Ջահան Շահուռի անունով: Բայց վերջապէս իսթէնտէր իւր զօրքերէն ալ լքուեցաւ, և իւր Շահուռաթ որդւոյն և իւր կնոջ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ (1437), և իւր մահը ամէնուն կողմէ իբրեւ նախախնամական գործ մը նկատուեցաւ, և խաղաղութեան ակնկալութիւններ յուսադրեց:

218. Սոյ կաթողիկոսական աթոռն ալ պիտի զգայր անշուշտ այդ աղէտներուն ծանրութիւնը, ներհակընդդէմ մրցողներուն մէջտեղը մնացած ըլլալով, թէպէտ և իւր լեռնային դիրքը մինչև աստիճան մը զինքն կազատէր բաղխմանց ցնցումներէն: Արեւմտակողման տիրապետող Օսմանցիներ այդ միջոցին սկսան իրենց բանակները դէպ Արեւելք բալցնել, օգտուելով Թաթարներուն ու Քուրդերուն զիրար կոտորելէն և տկարացնելէն: Տաւրոսի լեռներուն վրայ կային տակաւին ցրիւ սփռուած մանր իշխաններ, որք ինքնուրոյն վիճակ մը կը պահէին, և զօրաւորագունին հանդէպ երբեմն բարեկամ և երբեմն հակառակորդ էին, այլ իսպառ նուաճուած չէին: Գարամանի իշխանը, ասոնց դէմ դարձաւ և իւր զօրութիւնը ուղեց ցուցնել այդ մանր իշխանները հպատակեցնելով (1436), այլ որովհետև ուղեց միանգամայն Օսմանեանց ալ դէմ ելնել, ուսկիւմ Մուրատ վրան հասաւ, և զինքն հաշտութիւն խնդրելու ստիպեց, և այս կերպով Օսմանեան պետութիւնը սկսաւ իւր իշխանութիւնը տարածել Հայկական գաւառներու վրայ: Թէ Կիլիկիոյ և թէ բուն Հայաստանի մէջ (1436): Միւս կողմանէ Հայ իշխաններու վերջին մնացորդ մըն ալ, Պելգիի Օրբէլեան, Վրաց դաւաճանութեամբ կը սպանուէր Սիւնիքի մէջ (1438), և այսպէս հետզհետէ կ'անհետանային Հայ իշխանութեան մանր բեկորները:

219. Այդ կացութեան մէջ էր Կոստանդին երբ Արեւմտեայց հետ յարաբերութիւններ վերսկսելու ձեռնարկեց: Առջի ժամանակներու մէջ Կիլիկիցիք Արեւմուտքի յարաբերութիւնները կը մըշակէին քաղաքական օգնութեան ակնկալութեամբ, որ այլ ևս տեղի չունէր, քանի որ ոչ միայն քաղաքական կացութեան յետին մնացորդներն ալ ջնջուած էին, այլ և վերականգնելու ակնկալութիւնն իսկ անհետացած էր: Կրցաւ արդեօք Կոստանդին, գոնէ երա-

գատնս յուսախաբութեամբ կամ թէ անբացատրելի յանդգնութեամբ մը այդպիսի նպատակի մտաբերել։ Ոչ մի նշան և ոչ մի հեռաւոր նշոյլ իրաւունք չտար այդ ենթադրութիւնը կազմելու։ Մանաւանդ որ Կոստանդին իր կողմէ ինքաբերաբար այդ բանը մտածած չէ, որ ալ Սոյո աթոռը կամ Հայ եկեղեցին ուղղակի յարաբերութեան գաղափարը յղացած է։ Բովանդակ գործը Խրիմի Կաֆա կամ Թէոդոսիա քաղաքի լատինասէր և լատինահպատակ գաղթականութեան կը պատկանի, որ այս կերպով ուզած է փոքրիկ շարժում մը ցուցնել ի շնորհուկս իւր Գենուացի տեարց որոց ձեռքն էր Կաֆա քաղաքին տէրութիւնը։

220. Լատին եկեղեցւոյ մէջ ծագած պապական հերձուածը առիթ տուած էր շարք մը ժողովներու Բասելէա և Կոստանդիա քաղաքներու մէջ, որոնք վերջապէս բաժանեալ պապերը դատաւարտելով, նոր պապ մը ընտրած էին (1417), որ եղև Մարտինոս Ե։ Սա իւր պապութեան տասուներեք տարիներու մէջ պարտաւորուեցաւ հերձուածներուն ֆիացորդներուն դէմ մաքառել, և երբ Եւգինէոս Դ. իրեն յաջորդեց (1431), պէտք զգաց ժողովները շարունակել, որպէսզի համաձայնութիւնն և խաղաղութիւնը ամրացնէ։ Պապական հերձուածը վերանորոգուեցաւ, և Փելլիքս Ե. հակառակաթոռ ընտրուեցաւ (1437), բայց Եւգինէոս Դ. կրցաւ իւր զօրաւոր դիրքը պահել։ Այդ միջոցին Օսմանեանք վերջին նեղութեան մէջ թողած էին Կոստանդնուպոլսոյ կայսրութիւնը, և կայսրն Յովհաննէս Է. Պալէոլոգ սկսած էր յուսալ թէ Արևմտեայց օգնութեամբ կարող է զօրանալ և վերահաս վտանգէն ազատել, և մտածեց նորոգել իւր նախորդներէն Միքայէլ կայսեր դարուկէս առաջ ըրած փորձը Լուգդոնի ժողովին ատեն (1274)։ Այդ պարագայն կը գգուէր մանաւանդ Եւգինէոսի անձնասիրութիւնը. և կը զօրացնէր նորա կողմը. և իւր դիրքը ամրացնելու համար ուզեց մշակել Յոյներու և ուրիշ արևելեան եկեղեցիներու հետ միութեան խնդիրը։ Այդ ձեռնարկը մասնակի արդիւնք ունեցաւ Եւգինէոսի կազմած ժողովին մէջ, որ առաջ գումարուեցաւ Ֆէրրարա քաղաքը (1438), և յետոյ փոխադրուեցաւ Փլորենտիա (1439), ուսկից իւր անունն ալ առաւ։ Ինչ որ Յունաց հետ տեղի ունեցաւ զանց կ'ընեմք, և կանցնենք Հայոց հետ կատարուած գործերը պատմել։

221. Եւգինէոս ուզելով Արևելեան եկեղեցեաց միութեան գործը ընդարձակել, յատուկ հրաւիրագիրեր ուղղեց ամէն ազգային եկեղեցիներու, որոնց անունը լսած էր, և հրաւիրագիրերը ցրուեց Արևելքի մէջ գործ և իշխանութիւն ունեցող Խալապական տէրութեանց ձեռքով. որոնց մէջ առաջնակարգ դիրք ունէին

Գենուացիները, որք են ռամկօրէն ձինիվիդ կոչուածները: Եւ գինէոս Հայերուն ուղղած հրաւիրագիրը յղեց Երուսաղէմի Նաայի պատրիարքին, որ հաղորդեց զայն Կոստանդին կաթողիկոսին, և սա ալ դիմեց Ամիրդի եպիսկոպոս Նաղաշ Մկրտիչին, զոր ինքն ձեռնադրած էր իւր առաջին տարին (1430), և որ մեծ վարդապետի և աստուածաբանի համբաւ կը վայելէր, և Աքքոյունու փատրիարքներուն առջև զօրաւոր դիրք մը կազմած էր: Չեմք գիտէր թէ ինչ աշակերտութենէ էր այդ Մկրտիչը, որ թէպէտ իւր ուղղութեամբ Արևելեայներու կը պատկանի, սակայն անունը որոշակի նշանակուած չենք գտներ, և կարող չեմք Տաթևացոյն համանուն աշակերտներէն մէկուն հետ նոյնացնել: Մկրտիչ Նաղաշ բացարձակապէս մերժեց Լատիններուն մօտենալու կամ անոնց հետ միանալու կարծիքը, և այս մտքով յատուկ գիր ալ ղրկեց կաթողիկոսին (1436 մայիս 16): Արդմսհ սարկաւազ որ շարունակուած խորհրդակցութեանց հաստատուն թղթատարն էր, Նաղաշի նամակը բերաւ Վահկացիին, որ սոյն գրոյն վրայ գործը խափանեց, և ոչ իսկ Եւգինէոսի հրաւիրագիրին պատասխանեց: Չեմք գիտեր թէ ուրիշ վարդապետներու ալ դիմեց կաթողիկոսը, մանաւանդ որ օրերը նպաստաւոր չէին, և Իսքէնտէրի ու Գարամանցոց ու Օսմանեանց պատերազմներուն միջոցն էր (Չամչ. Գ. 474): Միւս կողմանէ դժուար չէր Կոստանդինին իմանալ թէ ինչ պիտի ըլլար Արևելեայց պատասխանը, քանի որ շատ յայտնի էր Տաթևեան դպրոցին կարծիքը, և հարկաւ բաւական սեպեց Նաղաշին խորհուրդին դիմել, որ նոյն դպրոցին խոհականագոյն և չափաւորագոյն մի անձն էր: Հարկաւ, երբ նորա բացարձակ ընդդիմութիւնն ալ տեսաւ, այլ ևս աւելորդ դատեց Արևելեայ վարդապետներուն դիմել, և լաւագոյն սեպեց խնդիրը փակել: Այդ կողմէն պէտք է կատարելապէս հաւնիլ Վահկացիին ընթացքը:

222: Եւգինէոս տեսաւ որ իւր հրաւիրագիրերը ընդունելութիւն չէին գտներ, որով և իւր գործի էութիւնը կը պակսէր, հարկադրուեցաւ լոկ երևութական ցոյցերով ալ գոհանալ: Յատկապէս նուիրակներ հանեց Արևելքի կողմերը. և Գենուացիներու դիմեց որպէսզի իրենց ազդեցութիւնը գործածեն իրենց եկեղեցւոյն օգտին: Առաջին հրաւերէն երկու տարի ետքը նոր հրաւիրագիր մըն ալ հասաւ Վահկացիին, այս անգամ Կաֆայի աղքատ յիններուն ձեռքով: Յակոբ նուիրակ պապին, Պօղոս հիւպատոս Գենուացւոց և Սարգիս եպիսկոպոս Հայոց, զատ զատ գիրերով Կոստանդինը կը յորդորէին, որպէսզի հաճի իւր հաւանութիւնը տալ, որ իւր անունով պատգամաւորութիւն մը ղրկուի Իտալիա

պապին հրաւերին համեմատ ինչպէս գործին ընթացքէն կը տեսնուի, միայն պաշտօնական գրութիւն մըն է Կոստանդինէ ուղուածը, մնացածը պիտի կարգադրէին Կաֆացի Հայերը, իսկ արտաքին միջոցները պիտի հոգային Գենուացիները: Հարկաւ թելադրած են թէ այդ մօտաւորութենէ վնաս մը չկրնար ծագիլ, զի իրենց պատուութիւնը կրնան միշտ պահել, և եթէ օգուտ մը ծագի, այն ալ բացէն շահ մը կը սեպուի: Մեծագոյն շահ մը կար արդէն, որ Կաֆացի Հայեր իրենց Գենուացի տիրապետողներուն առջև աւելի հաճելի եղած պիտի ըլլային: Կոստանդին զիջաւ և համառօտ թուղթ մը գրեց Կաֆացի Սարգիս եպիսկոպոսին (1438 յուլիս 25), և անոր հետ գտնուող վարդապետներուն, որ չորս հոգի երթան և խաղաղութիւն և սէր և միութիւն հաստատելու աշխատին, և ինչպէս Գրիգոր ու Սեղբեստրոս, և Տրդատ ու Կոստանդինոս իրարու հետ կոնցին դաշինս, այնպէս իրենք ալ միաբանութեան պայմանագրութիւն մը հաստատեն (Պալճեան 261), Այդ նամակին բնագիրին վրայ շատ չեմք պնդեր, միայն Կաֆայէ Սիս եկող պատգամաւոր Նմանեսիոս եպիսկոպոսի անունը օտարախորթ և անհարազատ կը գտնեմք, և Կոստանդինի գրութեան ուճին մէջ չեմք տեսներ բացարձակ հպատակութեան հոգին, այլ լոկ միաբանութեան և խաղաղութեան փափաք մը: Եւ ոչ իսկ կը յիշուի թուղթ մը կամ դաւանանք մը պապին ուղղուած, այլ լոկ սովորական հրամանագիր մը Կաֆացիներուն ուղղուած, որով Կոստանդին պատգամաւոր կը նշանակէ Կաֆայի արքեպիսկոպոս Սարգիս վարդապետը, Մարկոս վարդապետը, Թովմաս վարդապետը և Բերիայի Յովակիմ եպիսկոպոսը, որոնք արդէն Խրիմի կողմերը կը գտնուէին: Նամակաբեր եղող Նմանեսիոս եպիսկոպոսին անունը չկայ պատգամաւորներու կարգին, և կարի բռնագրօսիկ կը կարծենք Նմանեսիոս և Յովակիմ անունները նոյնացնելու համար ոմանց ջանքը (Չամչ. 475):

223. Կոստանդինի նամակին թուականէն տարի մը ետքը (1439 յուլիս 6) կատարուեցաւ Փլորենտիոյ մէջ Յոյներու և Լատիններու կարծեցեալ միութեան ժողովական նիստը, և կարդացուեցաւ Եւզինէոսի շրջաբերական կոնդակը, և տակաւին Հայ պատգամաւորներ ժողովին եկած չեն: Պապը կոնդակին մէջ կըսէ, թէ ի դուրս հասնալ կան Հայք, որ ըսել է թէ Կաֆացի Հայերն ալ շատ չեն աճապարած Իտալիա հասնելու: Յոյներ կոնդակէն յիստուն օր ետքը (1439 օգոստոս 26), Փլորենտիայէ մեկնեցան, և հազիւ վերջին օրը համառօտ տեսակցութիւն մը կրցան ունենալ Հայ պատգամաւորներուն հետ, որով վերջիններ օգոստոսին կէ-

սէն ետքը Փլորենտիա հասած կըլլան: Անկէ մինչև Եւգինէոսի գրած Հայոց հրահանգին թուականը (1439 նոյեմբեր 22) երեք ամիս ևս անցած է, և այդ միջոցին Եւգինէոս պարտաւորուեցաւ զբաղիլ, Բասիլէայի ժողովին իրեն դէմ տուած վճիռով և Փեղքս Ե. մրցակից պապին գործերով, իսկ Հայոց համար յատուկ անձեր որոշեց, որ պատգամաւորներուն հետ բանակցին և միութեան կէտերը որոշեն: Այդ բանակցութեան արդիւնքն եղաւ, Եւգինէոս Դ. պապին Հրահանգ առ Հայս կոչուած կոնդակը, և համառօտ յայտարարութիւն մը, որով Հայ պատգամաւորներ կընդունին այդ հրահանգը, յանուն մեր եւ յանուն մեծի կաթողիկոսին մերոյ եւ ամենայն Հայոց (Չամչ. Դ. 481): Յայտարարութիւն մը որոյ ոճն իսկ, ըստ ամենայնի լատինական, կը ցուցնէ թէ Հայոց ինքնաբերաբար յայտարարութիւնը չէ, այլ ուրիշէ պատրաստուած ձևի մը համակերպութեան արդիւնքն է: Այդ հրահանգէն ամիս ևս ետքը (1439 դեկտեմբեր 15), դեռ Հայ պատգամաւորներ կը գտնուին Փլորենտիոյ մէջ, և Եւգինէոս Դ. յատուկ գրութեամբ կը պատուիրէ Կաֆայի Գննուացիներուն, որ չարգելին Սարգիսի Հայոց վրայ ունեցած իրաւասութիւնը, չանարգեն նորա եպիսկոպոսական պատիւը, չկրկնեն Հայոց մկրտութիւնը, և այլն: Պատգամաւորներ խաչերու և մասունքներու նուէրներ ալ ընդունելով Փլորենտիայէ կը մեկնին նոր տարւոյն մէջ (1440): Դիտելու արժանի է որ այդ գործողութեանց կարգին, Եւգինէոսի կողմանէ ոչ մի գիր, ոչ մի նուէր, և ոչ մի յիշատակ չկայ Հայոց կաթողիկոսին ուղղուած, որով պապին գործողութիւնները իրեն և Հայ եկեղեցւոյն միջև կատարուած չեն, այլ պարզապէս Գննուացւոց հպատակ Հայ գաղթականութեան հետ:

224. Այդ եղելութեան մասին գտնուած պատմական տեղեկութիւններ, ասկէ անդին չեն անցներ: Հայ պատգամաւորներ, ինչպէս ուղղակի Կաֆայէ եկեր էին, այնպէս ուղղակի Կաֆա կը դառնան, և ինչպէս իրենց առած ընծաները, նոյնպէս իրենց յանձնուած հրահանգն ալ Կաֆա կը տանեն, իսկ Հայոց աթոռն ու կաթողիկոսարանը, ոչ կը տեսնեն և ոչ ալ կիմանան այդպիսի գրութեան մը գոյութիւնը: Հոովմի հետ ալ հաստատուած միութիւնը, Կաֆացի Սարգիսին և իր ընկերներուն, և առ առաւելն Կաֆացի Հայերուն շրջանակէն անդին անցած չէ, որ կարող լինէինք անոր որեւէ ծանրակշռութիւն մը տալ, և իրաւունք ունենայինք անոր արդիւնքն ու ընդարձակութիւնը քննել: Հոովմէական Հայեր, և մանաւանդ վերջին դարերու գրողներ, այնպէս կուզեն ներկայել Փլորենտիոյ ժողովին անունով եղած

գործողութիւնը, որ իբր թէ վճռական օրէնք մը ըլլար Հայոց եկեղեցւոյն համար, և արդարացնէր իրենց ընթացքը Անոնցմէ մէկն ալ (Ըստկարեան 247), իզուր Մարկոս Եփեսացի մը կը փնտռէ, որ Հայոց կողմէ աշխատէր մաքառել Փլորենտեան վճիռներուն ոյժը ջախջախել, ինչպէս Յունաց մէջ տեղի ունեցաւ Դժբախտաբար, Հայոց մէջ եղածին յիշատակն ալ չկայ, որ աւրող մը փնտռենք, պաշտպանող մը չկայ որ ընդդիմադիր մը հարկ ըլլայ գտնելու Արդէն ցուցուցինք Վահկացի կաթողիկոսին գործածած ընթացքը: Առաջին հրաւերին վրայ կը խորհրդակցի, և հեղինակութիւն ունեցողի մը կարծիքն ալ բաւական կը սեպէ, հրաւերը մերժելու և միութեան գաղափարը հեռացնելու Երկու տարի ետքը քանի մը վարդապետներ Գինուացի տիրապետողներուն ճնշման կամ ազդեցութեան ներքե կերթան Փլորենտիա, և իրենք իրենց կողմէն կը խօսին, կը ստորագրեն և կը դառնան իրենց տեղը: Կաթողիկոսին կողմանէ պաշտօնական գրուած մը, և կաթողիկոսին ուղղուած ժողովական գիր մը, բնաւ իսկ տեղի ունեցած չեն: Կոստանդինի նամակ մը կայ, բայց ոչ առ պապն այլ առ Կաթացիս գրուած, և որոյ բոլոր վաւերականութիւնը Եմանեսիոս նորահնար անունէն աւելի հիմնաւոր չէ և թիւեալ բալորն ալ ճարտար հնարագիտութեան արտադրութիւն (emanation) մըն է: Հետեւաբար չեմք ալ բացարձակօրէն ընդունիլ թէ Կոստանդին այսպիսի արտօնագիր մը առուեր է, բայց եթէ տուած ալ ըլլար, քանի որ առանց ժողովի և առանց եպիսկոպոսական դատու և առանց իւր եկեղեցւոյ, անձնապէս միայն այսպիսի կենսական գործի մը կը միջամտէ, եկեղեցական կանոնաց համեմատ, օրինաւոր գործ մը ըրած չըլլար, և իւր գործը Հայ եկեղեցւոյ համար զօրութիւն չունենար: Մեր եկեղեցւոյ յիշատակաց, պատմութեանց, աւանդութեանց և գործոց մէջ Փլորենտիոյ գործողութենէն նշանախեց իսկ չկայ, որ կարենանք անոր համեմատ կարծիք մը յայտնելու Մեզի համար չեղեալ բան մըն է:

225. Իբր հետաքրքրական պարագայ աւելցնենք, թէ Եւգինէոս Դ. պապին վերոյիշեալ հրահանգը, կամ Յնժացէր առ Աստուած, Exaltate Deo կոնդակը, իւր պարունակութեամբ և զանազան հանգամանքներով մեծ խնդիրներու ենթարկուած է նոյն իսկ լատին եկեղեցւոյ աստուածբաններուն կողմէն: Նախ կը վիճեն թէ այդ պաշտօնագիրը ժողովական է, թէ ոչ, և ողջամիտներ Յունաց հետ տեղի ունեցած նիստէն (1439 յուլիս 6) ետքը գործուածները ժողովական և իբր ընդհանուր ժողովոյ գործ չեն ընդունելու: Երկրորդ կը վիճեն, թէ վճիռ է արդեօք, թէ ոչ պարզ

հրահանգ մըն է այդ գրուածը, որուն պարունակութիւնը այնպիսի կէտեր կը շօշափէ, և այնպիսի թերութիւններ ունի, որ վըճիռի մը չեն կրնար յարմարիլ: Մինչև ցայժմ ալ հրահանգ անուշը կը տիրէ, և ամէնչն նախանձայողներն ալ Վճռահրահանգ (Decretinstruction) կոչումէ աւել չեն տար: Երբորդ նկատողութեան կառնուի, թէ խորհուրդներու վարդապետութեան մէջ նշանաւոր թերութիւններ կամ սխալներ կը պարունակէ, զորօրինակ, թէ դրոշմի և թէ քահանայութեան համար ձեռաց դրութիւնը զանց ընելով, լոկ օծման կամ գործիքի տուուչութեան պարագայն խորհուրդին համար էական և բաւական կը սեպէ, ինչ որ նոյն իսկ հռոմէականաց վարդապետութեան հակառակ է: Վերջապէս դաւանական և ծիսական և բարեկարգական կէտերը իրարու խառնելով, և ամէնքը մէկ շարքի վրայ դնելով, և ամէնուն նոյն կարեւորութիւնը տալով, հաւատոյ և եկեղեցւոյ դրութիւնը կը շփոթէ: Եւգինէոսի հրահանգին պարունակութիւնը քաղել աւելորդ կը սեպենք, քանի որ նորութիւն մը չունի, և ինչպէս տեսանք, կարեւորութենէ զուրկ գրութիւն մըն է:

226. Կաֆացի պատգամաւորներ երբ իրենց տեղը դարձան, իմացան թէ Կոստանդին վախճանած էր իրենց Փլորենտիա եղած ատեն (1439), թէ և թուականը չենք կրնար ճշտել: Եթէ պինդ բռնենք Մեծոփեցիին ընդհանուր խօսքը (Կոստ. 55), պէտք է կարծել թէ սա ևս դեղակուր սպանուած վեց կաթողիկոսներէն մէկն է: Իսկ այլուր կըսէ թէ Տէր Կոստանդին կաթողիկոս Սոյ դնաց առ Աստուած (Կոստ. 63), և նոյն իսկ այս կէս հեգնական բացատրութեան մէջ կը տեսնուի նոյն դժպիսի ենթադրութիւնը: Կոստանդինի անմիջական յաջորդ կը նշանակուի Յովսէփ մը, զոր Դավրիժեցին (Առաքել 336) և Երևանցին (Ջամբու. 17) ընդունած են կաթողիկոսաց շարքին մէջ, այլ մեք պիտի չհամաձայնինք: Մեծոփեցին, որ ժամանակակից է, կըսէ թէ Կոստանդինի մահուանէ ետքը Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մի ղնն կաթողիկոս (Կոստ. 63), և չուզեր ընդունել Յովսէփը: Միւս կողմանէ զանազան յիշատակարանք (Ջամբ. Գ. 485 և Փիրդ. 119), միևնոյն տարւոյն համար կը նշանակեն Ի հայրապետութեան Լուսաւորչին իմացնելով թէ կաթողիկոսական աթոռը օրինաւոր զահակալ չունէր: Յովսէփի համար կըսուի թէ պարզ երէց մըն էր, որ ձեռներէց եղաւ կաթողիկոսական աթոռը գրաւել, թէ եպիսկոպոս չէր և չեղաւ, և թէ չկրցաւ կաթողիկոսական օծում ստանալ, և իսկոյն մերժուեցաւ: Արդէն Կոստանդինի մահուան տարին չելած, Գրիգոր իբր կաթողիկոս կը յիշատակուի (1439 նոյեմբեր 7), հեռաւոր Խրիմի

մէջ (Փիրդ. 119). Այդ ամեն տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով արժան չեմք տեսներ Յովսէփ Գ. անունը ընդունել մեր կաթողիկոսաց գաւազանագրութեանց մէջ, Յովսէփը պարզապէս մերժուած ըսինք, և զգուշացանք սպանուած կամ մեռած ըսելէ, վասն զի այլուր կը գտնենք, թէ նոյն իսկ Գրիգորի կաթողիկոսանալէն ետքը, և աթոռին էջմիածին փոխադրուելէն յետոյ, Յովսէփ մը կայ տակաւին, որ կաթողիկոս ըլլալու ձգտումներով կը յուզուի, և բարեկամներ իսկ կունենայ, որ զինքն իբր կաթողիկոս կը յիշատակեն (Սիսուան 218):

ՄԱՂ. ԱՆ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ